

О. Крупчан, член-кореспондент АПрН України, директор Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва АПрН України

Цивільно-правовий статус людини як вищої соціальної цінності

Закріплення в Конституції України демократичного напрямку розвитку політичної системи й проголошення України правовою державою передбачає, що українська спільнота нині все ще стоїть лише на межі переходу до громадянського суспільства, тому особливої уваги заслуговує питання розвитку відносин у сфері реалізації прав і свобод людини. Перехід від постіндустріального суспільства обумовив переоцінку ціннісних орієнтирів, серед яких перше місце посідає людина та її духовний світ¹.

Важливими кроками у реалізації питання розвитку прав і свобод людини стало прийняття Конституції України та Цивільного кодексу України (далі — ЦК України), оскільки цивільне право є найважливішим після конституційного, охоплюючи і регулюючи процеси задоволення різноманітних інтересів людини в суспільстві.

Уже безпосередньо у змісті ст. 1 ЦК України зазначається, що «цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини)...». Таке викладення предмета регулювання цивільного законодавства є не випадковим і говорить про те, що розробники ЦК України підтримали ідею, проголошену ще Загальною декларацією прав людини (далі — Декларація) про примат особистих немайнових прав людини, їх першооснову і новий погляд на людину та її ціннісний світ.

Цим самим ЦК України органічно увібрив у себе всі основні положення щодо ролі та значення людини у суспільному житті держави і суспільства, передбачені Загальною декларацією прав людини. Найбільш повно положення Декларації втілені у кн. 2 і 3 ЦК України «Особисті немайнові права фізичних осіб», та відповідно «Право власності та інші речові права», оскільки людина виступає у цивільних правовідносинах під найменуванням фізична особа.

Розробка окремої книги щодо регулювання особистих немайнових прав фізичної особи, яка сконцентрувала в собі найбільш фундамен-

¹ Див.: Шевченко Я. М. Попереднє слово до монографії Р. О. Стефанчука «Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві». – Хмельницький, 2007. – С. 9.

тальні права фізичної особи, що не мають майново-грошового характеру та нерозривно пов'язані з носієм цих прав, передбачала необхідність гуманізації відносин між людьми, усвідомлення місця людини як найвищої соціальної цінності в суспільстві, підняття рівня регулювання особистих немайнових прав до загальноєвропейських стандартів прав людини¹.

Дослідження цивільно-правового статусу людини як вищої соціальної цінності необхідно починати із визначення самого розуміння людини як первісної категорії у розумінні понять «особа» та «особистість». Окремі науковці доходять висновку про те, що під поняттям «людина» слід розуміти істоту, котра хоч і є найбільш відома сама собі у своїй емпіричній фактичності, водночас, є і найбільш важко вловимою у своїй сутності засобами звичайного формального дефінування². При цьому, як зазначається там же, ще не сформовано єдиної науки про людину (людинознавства), котра б запропонувала універсальне поняття людини, натомість кожна наука чи певна її галузь залежно від досліджуваного нею предмета може пропонувати своє розуміння людини чи її аспекту.

Це призводить до того, що, на жаль, жодна із сучасних наук не відображає повністю сутності значення поняття «людина». Теологи, вчені, політики, соціологи, біологи, психологи, етнологи, економісти — усі підходили і підходять до проблеми з власної точки зору³. Але на початку ХХІ ст. відбувається новий процес пізнання людини та її сутності. Одним із таких новаційних філософських підходів є формування уявлення про людину, який полягає в тому, що людина починає розглядатися як проблема.

З огляду на це слід зауважити, що у філософії є чимало підходів до проблеми людини, аналізуючи які можна в цілому дійти висновку, що у найбільш загальному сенсі під поняттям «людина» потрібно розуміти певний результат розвитку природи, етап та форму цього розвитку⁴. Але крім форми та етапу розвитку людина є істотою не лише біологіч-

¹ Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / А. С. Довгерт, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць та ін.; За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К., 2004. – С. 29.

² Фролов И. Т., Боренков В. Г. Познание человека. Человек // Философско-энциклопедический словарь. – М., 2000. – С.5.

³ Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): Монографія / Відп. ред. Я. М. Шевченко. – Хмельницький, 2007. – С. 22.

⁴ Див.: Дроздов А.В. Человек и общественные отношения. – Л., 1966. – С. 7.

ною, а й соціальною, вона перебуває, живе і діє у складній системі відносин з іншими людьми, усвідомлює та акумулює в собі дійсність, що її оточує, здатна змінювати чи, принаймні, впливати на цю дійсність. А це означає, що сутність людини природно-суспільна, вона є складною біосоціальною структурою, яка виступає та функціонує в єдності двох начал¹.

І це ще не все. Останнім часом дедалі частіше у доктринальній літературі починає домінувати думка, що наявність вказаних складових загального поняття людини є необхідною, але недостатньою. Природа людини повинна, на їх думку, включати ще одну, надзвичайно важливу складову — юридичну. Так, французький науковець Ж. Карбоньє вважає, що людина є розумною юридичною істотою, тобто Homo Juridicus, оскільки лише вона одна з-поміж інших живих істот наділена здатністю створювати норми та дотримуватись їх, приймати рішення та підпорядковуватись їм². Більшість учених поділяє позицію, що людина, яка наділена правовими почуттями, природними правами та свободами, може сприймати юридичні справедливості та несправедливості. Крім того, людина міцно детермінована правовою системою, пов'язана з нею тисячами зв'язків — вертикальних та горизонтальних, що і визначає її правові якості.

Поняття «людина» вживалося ще у Конституції Пилина Орлика, а потім активно переходило із конституції в конституцію, з декларації у декларацію, внаслідок чого стало універсальним поняттям, передусім, у конституційному праві, проте з часом це поняття з'явилося і у інших національних галузях права, зокрема цивільному.

Визнання людини вищою соціальною цінністю у ст. 3 Конституції України стало важливим кроком на шляху розбудови громадянського суспільства, оскільки людина є цінністю не лише для самої себе, але і для всього суспільства, для соціуму. Оскільки ця цінність є найвищою, то жодне інше явище не може оцінюватися суспільством вище, аніж людина. Усі соціальні цінності мають бути підпорядковані, субординовані і пов'язані із цінністю людини³.

Водночас, визнання людини вищою соціальною цінністю має не лише виключно певне корпоративне значення, тобто пов'язане із осеред-

¹ Див.: Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): Монографія / Відп. ред. Я. М. Шевченко. – Хмельницький, 2007. – С. 23.

² Карбоньє Ж. Юридическая социология. – М., 1986. – С. 61.

³ Конституція України: Науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. / Голова ред. кол. В. Я. Тацій. – Х., 2003. – С. 19.

ками, які об'єднують людей. Воно на сьогодні справедливо вважається одним із основних (базових) принципів правового статусу людини, а також, що важливо та підкреслюється у науковій літературі, визначає зміст та структуру другого розділу Конституції України, який присвячений правам і свободам людини та громадянина, а також визначається як орієнтир у подальшому вдосконаленні правового статусу особистості, демократизації соціальних процесів на концептуальній основі¹.

Усвідомлення людини вищою соціальною цінністю в індивідуальній та суспільній правовій свідомості, перш за все, залежить від відповіді на запитання: що ж ми вкладаємо в поняття «цінність»?

Так, на думку К. Лисовенка, висловлену в його книзі «Людина і світ її цінностей», цінність — це поняття, що закріплює у свідомості суспільно необхідний спосіб буття та виражає позитивну значущість природних і соціальних явищ для існування і прогресивного розвитку суспільства, об'єктивно необхідних для задоволення потреб і забезпечення функціонування та діяльності кожної людини. Автор монографії «Ціннісний підхід у системі соціологічного знання» А. Ручка, узагальнюючи розмаїття дефініцій категорії «цінність», виділяє кілька груп, визначень, що відповідають баченню явища цінності під різними кутами зору.

Отже, розглядаючи людину як найвищу соціальну цінність, необхідно погодитися з тим, що **цінність — це суттєве, значуще для людини (соціальної спільності) явище в предметному та ідеальному світі, якісна характеристика якого визначається рівнем задоволення потреб і інтересів людей.**

У сучасній Україні проголошена пріоритетність загальнолюдських цінностей над цінностями груповими, насамперед класовими, тому що без цього не може бути подальшого успішного розвитку як України в цілому, так і народів, що її населяють. З огляду на ієрархію цінностей, тобто розташування цінностей відповідно до тієї ролі, яку вони відіграють у житті окремої людини і суспільства, виділяють три групи цінностей. По-перше, це цінності, що мають другорядне значення для людини і суспільства. Без них нормальне функціонування суспільства і людини не порушується. За аналогією з третьою групою ці цінності можна назвати нижчими. По-друге, цінності повсякденного попиту і повсякденного побуту. До цієї групи належать більшість матеріальних і духовних цінностей. Вони включають у себе все те, що необхідне для

¹ *Тодыка Ю. Н. Тодыка О. Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. – Киев, 2004. – С. 227.*

нормального задоволення матеріальних і духовних потреб людини, без чого суспільство не може функціонувати і розвиватися. І по-третє, вищі цінності. Вони вінчають складну і багатоярусну систему цінностей і відображають фундаментальні відносини та потреби людей.

Існування вищих цінностей завжди пов'язане з виходом за межі приватного життя людини. Вищі цінності свідчать про те, що немає вищої цінності, ніж сама людина, ніж те, чим визначається її власне життя, з чим нерозривно пов'язана її доля. Ось чому вищі цінності, як правило, мають загальнолюдський характер. Вищі цінності — це частина матеріальних, духовних і соціально-політичних цінностей, що, як правило, мають загальнонародне і загальнолюдське значення — мир, життя людства, цінності суспільного устрою, уявлення про справедливість, свободу, права й обов'язки людей, дружба, любов, довіра, родинні зв'язки, цінності діяльності (праця, творчість, творення, пізнання істини), цінності самозбереження (життя, здоров'я), цінності самоствердження і самореалізації, цінності, що характеризують вибір особистих якостей — чесність, хоробрість, вірність, справедливість, доброта і т. д. До вищих соціально-політичних цінностей належать патріотизм, захист Батьківщини, військовий обов'язок, військова честь та інші, що мають загальнонародний, традиційний характер.

Отже, *цивільно-правовий статус особи (людини)* як найвищої цінності слід розкривати через загальну структуру соціальних цінностей в Україні відповідно до Цивільного кодексу України та у співвідношенні із Загальною декларацією прав людини.

Поняття фізичної особи рівнозначно поняттю людина. Людина є індивідом — фізична (біологічна) істота, якій притаманна вища форма розвитку психіки — свідомість. Оскільки людина — це соціальна істота, яка не може бути незалежною від суспільства, то вона і діє як особа, як суб'єкт цивільно-правових відносин. Це відображено у ст. 6 Декларації, де зазначається, *що кожна людина, де б вона не знаходилась, має право на визнання її правосуб'єктності. Вона — член «людської сім'ї», під якою розуміється всесвітня, єдина людська сім'я.* На цьому базується сучасне вчення про природні і невід'ємні права людини, а також практика спілкування держав, яка дістає своє закріплення у відповідних міжнародно-правових документах і в їх національному законодавстві. У статті 24 ЦК України передбачено, що людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою.

Щоб мати можливість брати участь у цих відносинах, закон наділяє фізичних осіб цивільною правосуб'єктністю. З теоретико-правової

точки зору під правосуб'єктністю розуміють можливість того чи іншого суб'єкта бути учасником правовідносин, тобто здатність бути суб'єктом права.

Правоздатність фізичної особи виступає складовою частиною правосуб'єктності. Така здатність визнається за всіма фізичними особами України і виникає в момент народження особи та припиняється з її смертю. Тобто, правоздатність — це невід'ємна властивість кожної фізичної особи, яка є правоздатною протягом всього свого життя, незалежно від віку та стану здоров'я. Отже, з моменту народження, за загальним правилом, і починається цивільно-правовий статус фізичної особи, який триває протягом усього життя та припиняється у момент смерті фізичної особи.

На підтвердження цієї тези слід навести висновок, якого дійшов Європейський суд з прав людини, розглядаючи поняття приватного життя: «...було б надмірним обмеженням зводити це поняття до «внутрішнього кола», в якому окрема особа могла б жити своїм особистим життям на власний вибір, і повністю виключати з нього зовнішній світ, не охоплений цим колом... Крім того, здається, немає принципових підстав сприймати це розуміння поняття «приватного життя» як таке, що виключає діяльність професійного і ділового характеру, оскільки, зрештою, саме у ході свого трудового життя більшість людей має значну, якщо не найбільшу, можливість розвивати відносини із зовнішнім світом»¹.

З точки зору методології досліджень цивільно-правового статусу людини як вищої соціальної цінності, слід опиратися на такі доктринальні позиції:

- визнання людини вищою соціальною цінністю у ст. 3 Конституції України стало важливим кроком на шляху розбудови громадянського суспільства, оскільки людина є цінністю не лише для самої себе, але й для всього суспільства. Оскільки ця цінність є найвищою, то жодне інше явище не може оцінюватись суспільством вище, аніж людина. Усі соціальні цінності мають бути підпорядковані, субординовані і пов'язані із цінністю людини;

- розглядаючи людину як найвищу соціальну цінність, необхідно опиратись на те, що цінність — це поняття суттєве, значуще для людини (соціальної спільності) у предметному та ідеальному світі для задоволення їх потреб і інтересів;

¹ Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела та практика застосування: Пер. з англ. – К., 1997. – С. 294.

- особисте життя — це особлива частина приватної сфери людської життєдіяльності, яка полягає в різноманітних відносинах, стосунках, явищах, подіях і т. ін., що не мають публічного значення, визначається і регулюється самою особою на основі соціальних умов, гарантується та охороняється правом від неправомірних втручань;

- таємниця особистого життя — відомості про особу і її особисте життя, що повідомлені стороннім особам при виконанні останніми службових обов'язків, послуг або певної роботи, режим обігу яких є обмеженим і визначається законом. Недоторканність особистого життя спирається на встановлену законом гарантію від неправомірних посягань на матеріальні прояви особистого життя (житло, особисті папери, тіло тощо);

- виділення деяких проявів особистого життя як окремих охоронюваних законом особистих немайнових благ зумовило появу таких окремих особистих немайнових прав, як право на індивідуальність (ст. 300 ЦК України), право на власне зображення (статті 307, 308), право на особисті документи (статті 303–305), право на таємницю кореспонденції (ст. 306), право на недоторканність житла (ст. 311). Проте всі вони спрямовані на охорону особистого життя і є важливими гарантіями права на особисте життя;

- дослідження поняття сімейного життя дає підстави стверджувати, що воно, хоч і є частиною особистого життя, однак закріплюється у чинному законодавстві як окремий об'єкт цивільних і сімейних правовідносин. Сімейне життя: це сфера особистого життя осіб, що утворюють сім'ю, в якій задовольняються їх спільні приватні інтереси;

- у ст. 41 Конституції України закріплено положення про те, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, право приватної власності є непорушним. Гарантія від протиправного позбавлення є головним, але не єдиним елементом непорушності права власності. У статті 321 ЦК України в розвиток непорушності права власності закріплено положення про те, що ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. Такі дії припустимі лише у випадках і в порядку, встановлених законом;

- загалом проблема забезпечення непорушності права приватної власності є не лише суто правовою, а й політичною, соціальною, релігійною. Законодавча та соціальна політика держави в цьому напрямі має бути насамперед справедливою, прозорою, зрозумілою для громадян. Лише тоді людина зможе відчувати себе найвищою соціальною цінністю у своїй державі.

Задля того щоб в Україні відбувався подальший розвиток засад захисту суб'єктивних цивільних прав людини, необхідно, на нашу думку, продовжити роботу щодо адаптації та гармонізації національного законодавства у цій сфері. Для цього необхідно:

- внести зміни до чинного законодавства, що регулює захист особистих немайнових прав, з метою усунення неточностей у визначенні змісту таких понять, як «честь», «гідність», «моральна шкода»;
- розробити нові стандарти правосуддя при вирішенні справ, що стосуються прав особи;
- вивчити практику судового захисту прав особи в Україні та країнах Європейського Союзу. Особливу увагу необхідно приділити вивченню практики Європейського суду з прав людини;
- організувати широку суспільну інформованість про стан захисту прав особи в Європейському Союзі.

Характерною властивістю кожної людини в період доктринальних змін у суспільстві є усвідомлення її власної причетності до глибинних процесів і подій, що в цьому суспільстві відбуваються. І це не може не позначитися на формуванні ціннісних орієнтацій особистості щодо її цивільно-правового статусу, сутність якого дедалі більше збагачується загальнолюдським змістом і впливає на спрямованість реалізації суб'єктивних прав. Природу і зміст цивільно-правового статусу людини як вищої соціальної цінності не можна адекватно сприймати безвідносно до правових механізмів реалізації цього статусу. На обсяг такої реалізації безпосередньо впливає те, як людина оцінює можливості реалізації своїх суб'єктивних прав у державно-правовій сфері у порівнянні з реальним станом їх реалізації.